

ЗМІСТ

Передмова	7
<i>Розділ 1. Дуже схожі й водночас такі різні</i>	11
<i>Розділ 2. Теорії, які не діють</i>	43
<i>Розділ 3. Шлях до багатства і бідності</i>	64
<i>Розділ 4. Незначні відмінності й критичні збіги обставин: тягар історії.....</i>	88
<i>Розділ 5. «Я бачив майбутнє. І воно діє»: розвиток при екстрактивних інститутах</i>	112
<i>Розділ 6. Дрейфування врізнобіч</i>	135
<i>Розділ 7. Поворотний пункт</i>	160
<i>Розділ 8. Не на нашому газоні: бар'єри на шляху розвитку</i>	186
<i>Розділ 9. Розвиток змінює напрям</i>	214
<i>Розділ 10. Дифузія процвітання</i>	239
<i>Розділ 11. Доброчесне коло</i>	263
<i>Розділ 12. Порочне коло</i>	291
<i>Розділ 13. Чому нації занепадають сьогодні</i>	320
<i>Розділ 14. Руйнування мурів в'язниці</i>	351
<i>Розділ 15. Пояснення багатства та бідності</i>	371
Подяки	402
Бібліографія і джерела	404
Література	420

1

ДУЖЕ СХОЖІ Й ВОДНОЧАС ТАКІ РІЗНІ

Економіка Ріо-Гранде

Місто Ногалес розділене навпіл парканом. Якщо ви станете біля нього й подивитесь на північ, то побачите Ногалес, що у штаті Аризона, округ Санта-Круз. Середньорічний дохід на одне господарство становить близько 30 тис. доларів. Більшість дітей ходить до школи, а більшість жителів має принаймні повну середню освіту. Попри скарги, які висловлюють жителі щодо недоліків американської системи охорони здоров'я, населення відносно здорове з високою середньою тривалістю життя за світовими стандартами. Багато літніх жителів мають вік понад 65 років і користуються програмами соціального медичного забезпечення. Це лише одна з багатьох урядових послуг, які люди сприймають як щось природне поряд з електрикою, телефонами, системою каналізації, охороною громадського здоров'я, мережею доріг, що сполучають місто з іншими містами штату й загалом США, та, врешті-решт, законом і порядком. Жителі Ногалеса в штаті Аризона можуть займатися щоденними справами і не боятися за власне життя й безпеку, не відчувати страху перед крадіжками, експропріацією чи іншими діями, що вносили б ризик у їхні інвестиції в бізнес чи помешкання. Важливо й те, що жителі Ногалеса в штаті Аризона сприймають як належне, що попри неефективність і часом корупцію уряд є їхнім агентом. Вони можуть проголосувати за зміну мера, конгресменів і сенаторів. Вони віддають свій голос на президентських виборах, визначають, хто буде лідером їхньої країни. Демократія для них — друга натура.

Життя на південь від паркану, лише в кількох метрах, різуче відмінне. Хоча жителі Ногалеса у штаті Сонора живуть у відносно розвинутій частині Мексики, доходи середньостатистичного домогосподарства

становлять лише третину доходів у Ногалесі, що в штаті Аризона. Більшість дорослих у Ногалесі (Сонора) не має середньої шкільної освіти, а багато дітей взагалі не відвідують школи. Матерів турбує високий рівень дитячої смертності. Через погані умови охорони здоров'я не дивно, що мешканці Ногалеса у штаті Сонора не живуть так само довго, як їхні північні сусіди. Вони не мають доступу до багатьох суспільних благ. Дороги на південь від паркану в поганому стані. Закон і порядок не дотримуються. Злочинність висока, а відкриття бізнесу дуже ризиковане. Небезпека полягає не лише в пограбуванні. Дуже важким є отримання всіх дозволів без надання хабарів, аби відкрити бізнес. Жителі Ногалеса у штаті Сонора щоденно стикаються з корупцією та недолугістю своїх політиків.

На відміну від північних сусідів, демократія тут є дуже «свіжим» поняттям. До політичної реформи у 2000 році Ногалес у штаті Сонора, як і решта Мексики, перебував під корумпованим контролем Інституційної революційної партії (Partido Revolucionario Institucional (PRI)).

Чому ці дві половини фактично одного міста такі несхожі? У них немає різниці ні в географії, ані в кліматі чи хворобах, що притаманні цьому регіону, оскільки мікроби не мають жодних обмежень при перетині кордону між Мексикою та США. Звичайно, умови охорони здоров'я неоднакові, але це не має стосунку до хвороботворного середовища. Люди на півдні від кордону живуть у жалюгідних санітарних умовах і не мають належного піклування про здоров'я.

Можливо, справа у жителях цих частин? Або ж населення Ногалеса в штаті Аризона — нащадки мігрантів з Європи, а південні жителі — *ацтеків*? Утім це не так. Походження людей по обидва боки кордону цілком однакове. Після того як у 1821 році Мексика здобула незалежність від Іспанії, територія навколо «Лос Ногалес» стала частиною мексиканського штату В'єхо, Каліфорнія й залишалася такою навіть після Мексикансько-американської війни 1846–1848 років. Насправді, лише після купівлі Гадсдена 1853 року кордон США був пересунутий у це місце. Лейтенант Н. Міхлер під час огляду кордону закримітив «дуже гарну долину Лос Ногалес». Тут, по обидва боки кордону, і вирости ці міста. Жителі Ногалеса у штаті Аризона і Ногалеса у штаті Сонора мають спільних предків, шанують однакові страви й музику і, ризикнемо сказати, мають єдину культуру.

Звичайно, існує дуже просте й очевидне пояснення відмінностей між двома половинами міста Ногалеса, про яке ви, мабуть, здогадалися: сам кордон, що й визначає ці дві половини. Ногалес у штаті Аризона розташований у Сполучених Штатах Америки. Його жителі мають доступ до

економічних інститутів США, що дають їм змогу вільно обирати професію, здобувати освіту й набувати професійних навичок, заохочують інвестувати в найкращі технології, що зумовлює вищі доходи. Вони також мають доступ до політичних інститутів, що дають їм змогу брати участь у демократичному процесі, обирати своїх представників і змінювати їх у разі негативної поведінки. Унаслідок цього політики надають основні послуги (від охорони громадського здоров'я до доріг і охорони правопорядку), яких потребує населення. Жителі Ногалеса у штаті Сонора не мають такого щастя. Вони живуть в іншому світі, що має свої інститути. Саме різниця в інститутах і створює дуже несхожі стимули для жителів обох частин Ногалеса і їхнього бажання інвестувати в підприємництво й бізнес. Ці стимули, створені різними інститутами в обох частинах Ногалеса та країнах, і є головною причиною розбіжностей у економічному добробуті по обидва боки кордону.

Чому інститути у Сполучених Штатах сприятливіші для економічного успіху, ніж у Мексиці чи навіть у всій Латинській Америці? Відповідь на це запитання криється в шляхах формування обох суспільств протягом раннього колоніального періоду. Саме тоді виникла різниця між інститутами, наслідки якої проявляються і донині. Щоб зрозуміти ці відмінності, маємо почати з формування колоній у Північній і Латинській Америках.

Заснування Буенос-Айреса

На початку 1516 року іспанський мореплавець Хуан Діас де Соліс доплив до широкого гирла річки на східному узбережжі Південної Америки. Мореплавець висадився на берег і проголосив цю землю частиною Іспанії, а річку назвав Ріо-де-ла-Плата — «Срібна річка», оскільки місцеві жителі мали багато срібла. Тубільні народи по обидва боки гирла — *чарруас*, де тепер Уругвай, і *керанді* на рівнинах, відомих як пампа в сучасній Аргентині, — поставилися до прибульців вороже. Місцеві жителі займалися мисливством, селилися малими групами без сильних централізованих політичних органів управління. Саме банда *чарруас* згодом забила де Соліса палицями на смерть, коли він досліджував нові землі, призначені для окупації Іспанією.

У 1534 році іспанці, все ще на хвилі оптимізму, відправили першу місію поселенців з Іспанії під орудою Педро де Мендози. Того року вони заснували місто Буенос-Айрес. Це мало бути ідеальне місце для європейців. Буенос-Айрес, дослівно «чудове повітря», мало сприятливий помірний клімат. Проте перше перебування в місті іспанців виявилось

коротким. Вони прибули туди не за чудовим повітрям, а задля вивозу ресурсів і робочої сили. Однак *чарруас* і *керанді* не підкорилися. Коли їх ловили, тубільці відмовлялися давати іспанцям їжу і працювати на них. Вони атакували нові поселення своїми луками і стрілами. Серед іспанців посилювався голод, оскільки вони не чекали, що доведеться здобувати їжу самим. Буенос-Айрес був не тим, про що вони мріяли. Місцевих жителів неможливо було змусити працювати. Район не мав ані золота, ані срібла. Те срібло, яке знайшов де Соліс, насправді було з країни *інків* у Андах далеко на Заході.

Іспанці, намагаючись вижити, почали розсилати експедиції в пошуках нового місця з більшими ресурсами, населення якого легше змусити працювати. У 1537 році одна з експедицій під командуванням Хуана де Айоласа в пошуках шляху до держави *інків* дійшла до річки Парана. Під час експедиції іспанці встановили контакт з *гварані*, осілим народом із сільськогосподарською економікою на основі кукурудзи й маніоки. Де Айолас миттєво зрозумів, що *гварані* дуже відрізнялися від *чарруас* і *керанді*. Після короткої битви іспанці здолали опір *гварані* й заснували місто Нуестра-Сеньйора-Санта-Марія-де-ла-Асунсьйон, що нині є столицею Парагваю. Конкістадори одружилися з принцесами *гварані* й швидко стали новою аристократією. Вони пристосували існуючу систему примусової праці й збирання данини під своє правління. Це був саме той тип колонії, якого прагнули іспанці. За чотири роки Буенос-Айрес був покинутий, бо всі переселенці, що жили там, перебралися до нового міста.

Буенос-Айрес, «Париж Південної Америки», місто з широкими європейськими бульварами, засноване на родючих сільськогосподарських землях пампи, не заселялося аж до 1580 року. Покинутий Буенос-Айрес і підкорення *гварані* розкривають логіку європейської колонізації Америки. Перші іспанці, а потім, як побачимо, і англійські колонізатори не хотіли самі обробляти землю. Вони прагнули, щоб це робили інші, здобуваючи для них багатства, золото і срібло.

Від Кахамарки...

Експедиції де Соліса, де Мендози і де Айоласа відбувалися після відоміших походів, розпочатих Христофором Колумбом, який висадився 12 жовтня 1492 року на одному з Багамських островів. Іспанська експансія й колонізація Південної та Північної Америки всерйоз розпочалася вторгненням Ернана Кортеса в Мексику в 1519 році, експедицією Франсиско Пісарро в Перу через півтора десятиліття та експедицією Педро де

Мендози на Ріо-де-ла-Плата через два роки після цього. Протягом наступного століття Іспанія захопила і колонізувала більшість центральних, західних і південних районів Південної Америки, а Португалія оголосила своєю Бразилію на Сході.

Іспанська стратегія колонізації була дуже ефективна. Вдосконалена Кортесом у Мексиці, вона ґрунтувалась на тому, що найлегший шлях до подолання опору полягав в ув'язненні місцевих лідерів. Така стратегія давала змогу іспанцям привласнювати багатства лідерів і змушувати ту-більців платити данину й постачати продукти. Наступним кроком іспанців було утвердження себе як нової еліти місцевого населення і встановлення контролю за методами оподаткування, збору данини й особливо за примусовою робочою силою.

Кортес і його люди потрапили до величної столиці *ацтеків* міста Те-ночтітлан 8 листопада 1519 року. Їх зустрів імператор *ацтеків* Монтесума, який вирішив під впливом порад своїх радників мирно привітати іспанців. Те, що трапилося потім, добре описане у відомому «Флорентійському кодексі», складеному після 1545 року францисканським священиком Бернардіно де Саагуном:

«Щойно іспанці міцно схопили Монтесуму... всі рушниці вистрілили... Охопив страх. Начебто всі проковтнули свої серця. До самої темряви панував терор, здивування, тяжкі передчуття, всі були приголомшені.

А коли розвиднилося, були проголошені вимоги іспанців: тортильї, смажені індічкі грудки, яйця, прісна вода, дерево, дрова, вугілля... І Монтесума мусив наказати це зробити.

Коли іспанці добре влаштувалися, то, завзято жадаючи золота, поставили Монтесумі вимогу щодо всіх коштовностей міста. І після цього Монтесума пішов під вартою іспанців. Вони йшли, оточивши його... всі тримали його, всі вхопилися за нього.

А коли вони дійшли до скарбниці, місця, що зветься Теокалько, то накинулися на ті чудові дорогоцінності, прикрашали пером кетцалья чола, мечі, щити, золоті диски... золоті ріжки півмісяця, золоті щитки на ноги, золоті щитки на руки, золоті налобники.

Золото здерли з усього... А потім почали підпалювати... усі цінні речі. Все горіло. А іспанці ходили повсюди... Вони забрали все, що змогли побачити й оцінити як дороге.

Тоді вони пішли до власної скарбниці Монтесуми... в місці, що зветься Тотокалько... вони забрали зі скарбниці Монтесуми... всі коштовності; намиста з підвісками, стрічки на руки, оздоблені пір'ям кетцалья, золоті браслети, золоті кільця з мушлями... і бірюзову діадему, символ влади. Вони забрали все».

Завоювання *ацтеків* завершилося у 1521 році. Кортес як губернатор провінції Нова Іспанія почав розподіляти найцінніший ресурс — місцеве населення — за допомогою інституту *encomienda*¹. *Encomienda* вперше виникла у XV столітті в Іспанії як частина звільнення південної частини країни від маврів, арабів, які селилися там від VIII століття. У Новому Світі ця система набула витонченішої форми. Місцевих жителів почали дарувати іспанцям, яких відтак називали *encomendero*². Тубільці мусили платити данину й відбувати трудову повинність, за що *encomendero* був уповноважений навертати їх до християнства.

Яскравий ранній опис діяльності *encomienda* дійшов до нас від Бартоломе де Лас Касаса, домініканського священика, який висловив найпершу і одну з найбільш нищівних критик іспанської колоніальної системи. Де лас Касас прибув до іспанського острова Іспаньйола у 1502 році з флотом кораблів під проводом нового губернатора Ніколаса де Овандо. Новий губернатор дедалі більше втрачав ілюзії і був надзвичайно занепокоєний грубим і експлуататорським ставленням до місцевих жителів, яке щодня спостерігав. У 1513 році як капелан він брав участь у захопленні іспанцями Куби й навіть отримав *encomienda* за свою службу. Однак Де Овандо відмовився від подарунка й розпочав тривалу кампанію з реформи іспанських колоніальних інститутів. Його зусилля вилилися в книгу «Короткий опис знищення індіанців», написану в 1542 році. Це було скандальне звинувачення у варварстві іспанського правління. Ось що Ніколас де Овандо говорив щодо *encomienda* у випадку Нікарагуа:

«Кожен поселенець отримував у місті доручену йому резиденцію (чи юридичною мовою «енкомендовану»). До роботи він залучав місцевих жителів, відбирав їхні вже досить бідні харчі й землю, яку ті обробляли, вирощуючи продукцію. Поселенець вважав усе місцеве населення — савонників, літніх людей, жінок і дітей — членами власного домогосподарства. Через це він змушував тубільців без будь-якого відпочинку працювати на його користь день і ніч».

На прикладі захоплення Нової Гранади, сучасної Колумбії, де Лас Касас розповідав, як діяла вся іспанська стратегія:

¹ Юридична система в колонізованій іспанцями Латинській Америці, за допомогою якої іспанська корона визначала статус індіанського населення у своїх колоніях. Фактично легалізація рабства. — *Британська енциклопедія*. — *Прим. перекл.*

² Людина, яка встановлювала правила поведінки для місцевих жителів на території своєї *encomienda* — території, наданої іспанською короною одному з колонізаторів.

«Щоб привласнити все золото, іспанці застосували звичну стратегію розділення між собою (чи «енкомендації») міст і тамтешніх жителів... А потім, як завжди, поводитися з ними, мов зі звичайними рабами. Командувач експедиції поневолив і тримав ув'язненим шість чи сім місяців короля всієї території, досить незаконно вимагаючи від нього дедалі більше золота й діамантів. Король на ім'я Богота був настільки наляканим, що у своєму прагненні звільнитися від пазурів поневолювачів зобов'язався заповнити весь будинок золотом. Для цього він розіслав своїх людей на пошуки золота. Поступово вони принесли необхідну кількість разом із коштовним камінням. Однак будинок усе ще не був заповнений. Тоді іспанці оголосили про страту короля за невиконання обіцянки. Командувач зажадав, щоб йому як представнику закону надали право судити. Після подання формальних звинувачень проти короля він засудив його на тортури, аж доки той не виконає свою обіцянку. Іспанці катували короля способом *strappado*³, лили на живіт гарячий жир, прикріплювали за допомогою залізних обручів обидві ноги і шию до кілків, і поки двоє тримали його за руки, інші припалювали йому підшви. Час від часу командувач заглядав у катівню й повторював, що вони мордуватимуть його до смерті, якщо той не дасть іще золота. Саме це вони і робили, аж поки король не сконав в агонії».

Стратегія та інститути, удосконалені в Мексиці, активно застосовувалися на інших територіях іспанської імперії. Найкраще це було зроблено при захопленні Перу конкістадором Пісарро. Щодо цього де Касас так починав свою розповідь:

«У 1531 році інший великий негідник помандрував із гуртом чоловіків до Королівства Перу. Він зробив усе, щоб повторити стратегію і тактику дій своїх попередників у інших частинах Нового Світу».

Пісарро почав з узбережжя поблизу перуанського міста Тумбес і рушив на південь. 15 листопада 1532 року він дійшов до гірського міста Кахамарка, де розташувався імператор *інків* Атагуальпа зі своєю армією. Наступного дня Атагуальпа, який нещодавно переміг свого брата Уаскара в боротьбі за престол їхнього батька Уайна Капака, пішов зі своїм кортежем до табору іспанців. Атагуальпа був розлючений, бо до нього дійшли новини про звірства й жорстокість, заподіяні іспанцями, зокрема про руйнування Храму Бога Сонця Інті. Потім сталося те, що вже добре відомо. Іспанці

³ Людину зв'язували мотузкою і кидали з висоти. За декілька сантиметрів до землі ця мотузка ривком зупиняла політ. — Прим. перекл.

влаштували пастку й упіймали імператора. Вони вбили охорону й слуг Атагуальпи, близько двох тисяч людей, а самого короля полонили. Щоб здобути свободу, Атагуальпа мусив пообіцяти заповнити одну кімнату золотом і ще дві такого самого розміру — сріблом. Імператор зробив це, але іспанці, порушивши обіцянки, у липні 1533 року його задушили. У листопаді того року іспанці захопили столицю *інків* місто Куско. На місцеву аристократію чекало таке саме поводження, як і з Атагуальпою. Їх ув'язнили, аж поки вони не віддадуть золото і срібло. Оскільки полонені не задовольнили вимоги іспанців, їх спалили живцем. Видатні твори мистецтва Куско, як-от Храм Сонця, були пограбовані і перетворені в руїни.

На той час іспанці зосередилися на людях з Імперії *інків*. Як і в Мексиці, місцеве населення розподілили по *encomiendas* під оруду кожного конкістадора із супроводу Пісарро. У ранній колонізаційний період *encomienda* була основним інститутом, що використовувався для контролю й організації робочої сили. Однак скоро з'явився сильніший суперник. У 1545 році поселенець на ім'я Дієго Уальпа шукав місцеву святиню високо в Андах, де нині розташована країна Болівія. Раптовим поривом вітру його скинуло з висоти, і перед собою він побачив запаси срібної руди. Це була частина гори, багатой на срібло. Іспанці охрестили її *El Cerro Rico* («Багата гора»). Навколо гори швидко виросло місто Потосі. У 1650 році на піку свого розвитку воно налічувало 160 тис. жителів, а це більше, ніж у Лісабоні чи Венеції на той час.

Щоб розробляти поклади срібла, іспанцям потрібні були шахтарі — багато шахтарів. Із цією місією вони послали нового віце-короля, головного іспанського колоніального посадовця Франциско де Толедо. Його головним завданням було вирішити проблему робочої сили. У 1569 році, прибувши до Перу, де Толедо провів спочатку п'ять років у подорожах і вивченні нової посади. Він також уважно обстежив усе доросле населення. Щоб знайти потрібну робочу силу, де Толедо насамперед переселив майже все доросле населення в нові міста — *reducciones* (дослівно «придушення»), що сприяло експлуатації робочої сили іспанською короною. Потім посадовець відновив і пристосував задля власної мети інститут робочої сили *інків*, відомий як *mita*, що мовою *інків* (кечуа) означає «спрямування». За допомогою системи *mita інки* використовували робочу силу в обробці плантацій, призначених для постачання продуктів до замків, аристократії й армії. Натомість їхня еліта надавала захист від голоду й гарантувала безпеку. У руках де Толедо *mita*, особливо *mita* в Потосі, мала стати найбільшою й найобтяжливішою схемою експлуатації робочої сили в іспанський колоніальний період. Де Толедо створив

Карта 1. Імперія інків, мережа доріг інків і зона резервацій *mita*

величезну зону резервацій, що простягалася від середини сучасного Перу до більшої частини території Болівії і займала майже 200 тис. квадратних миль⁴. У цій зоні 1/7 частину чоловіків, переселених до резервацій, змушували працювати в шахтах Потосі. *Mita* у Потосі проіснувала увесь колоніальний період і була скасована лише в 1825 році. На карті 1 зображено зону резервацій із позначеннями *mita* на території Імперії інків у часи іспанської колонізації. Карта демонструє, наскільки *mita* перекривала серце Імперії, разом зі столицею Куско.

⁴ Понад 500 тис. км² — Прим. перекл.

Примітно, що в Перу й нині можна спостерігати спадщину *mita*. Розгляньте відмінності між провінціями Калка та сусідньою Акомайо. Між цими провінціями виявиться мало відмінностей. Обидві лежать високо в горах, кожна населена спадкоємцями *інків*, які говорять мовою кечуа. Однак Акомайо значно бідніша, її жителі споживають на третину менше за жителів Калки. І люди знають про це. В Акомайо вони запитують відважних іноземців: «Хіба ви не знаєте, що люди тут бідніші, ніж отам, у Калці? Чого ви взагалі вирішили приїхати сюди?». Потрібна велика відвага, адже з місцевої столиці Куско, стародавнього центру Імперії *інків*, до Акомайо дістатися набагато важче, ніж до Калки. Дорога до Калки має покриття, а до Акомайо — повністю розбита. Щоб виїхати з Акомайо, потрібен кінь або мул. І в Калці, і в Акомайо люди вирощують однакові злаки. Втім, у Калці вони продають їх на ринку за гроші. В Акомайо вирощують зерно для того, щоб вижити. Ця нерівність, очевидна і для чужого ока, і для місцевих жителів, може бути пояснена інституційними відмінностями між районами — відмінностями з історичними коренями, що простягаються назад до де Толедо і його плану ефективної експлуатації місцевої робочої сили. Головна історична відмінність між цими двома провінціями полягає в тому, що Акомайо була в зоні резервацій, а Калка — ні.

На додаток до зосередження робочої сили та *mita* де Толедо консолидував *encomienda* у головний податок, визначивши фіксовану суму, що її мав платити кожен дорослий чоловік сріблом. Це була додаткова схема, аби зтягти людей до ринку робочої сили і зменшити зарплатню, яку платили іспанські землевласники. Ще один інститут, *repartimiento de mercancías*⁵, також набув поширення завдяки перебуванню де Толедо на своїй посаді. Від іспанського дієслова *repartir* (розподіляти) *repartimiento* буквально означало «розподіл благ» і передбачало примусовий продаж товарів місцевим жителям за цінами, встановленими іспанцями. І, нарешті, де Толедо ввів *trajin* — дослівно «тягар», що означало обов'язок тубільців доставляти іспанській еліті важкі пакунки товарів на кшталт вина, листя коки або текстилю, замінюючи собою тяглових тварин.

По всьому колоніальному іспанському світу в Америці виникали подібні інститути і структури. Після початкового етапу мародерства й

⁵ Традиційна історіографія описує *repartimiento de mercancías* як примусову систему виробництва і споживання, за допомогою якої намісники іспанської корони змушували індіанців виробляти продукцію, цінну для іспанської економіки, і купувати дорогі товари, що не мали попиту в Іспанії. — *Jeremy Baskes. Indians, Merchants and Markets. — Stanford University Press, 2000. — 328 p. (Прим. перекл.)*